

Сумський державний педагогічний університет імені А.С. Макаренка
Навчально-науковий інститут історії, права та міжнародних відносин
Кафедра історії України

Тихонов Євгеній Андрійович

**РОЗВИТОК ПРИВАТНОГО ПІДПРИЄМНИЦТВА НА ТЕРИТОРІЇ
ПІВДЕННО-СХІДНОЇ СЛОБОЖАНЩИНИ У ХІХ – ХХ СТОЛІТТІ**

Спеціальність: 014.03 Середня освіта (історія)

Галузь знань: 01. Освіта

Кваліфікаційна робота
на здобуття освітнього ступеню бакалавра

Науковий керівник

_____ Ю.В.Подрез

кандидат історичних наук,

доцент кафедри історії України

« ____ » _____ 20__ року

Виконавець

_____ Є.А.Тихонов

« ____ » _____ 20__ року

Суми 20__

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК РЕГІОНУ ПІСЛЯ СЕЛЯНСЬКОЇ РЕФОРМИ 1861 РОКУ	6
1.1. Реформи 60-70-х років та їх вплив на розвиток товарно-грошових відносин	6
1.2. Пожвавлення та розвиток приватного підприємництва	13
РОЗДІЛ 2. ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ КУСТАРНОГО ВИРОБНИЦТВА ДО ПОЧАТКУ КОЛЕКТИВІЗАЦІЇ	21
2.1. Післявоєнне становище та політика воєнного комунізму	21
2.2. Розвиток кустарного виробництва у період НЕПУ.....	24
2.3. Процеси згорання кустарного виробництва	29
ВИСНОВКИ	33
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	35
ДОДАТКИ	39

ВСТУП

Актуальність теми. Історію підприємництва в Україні зараховують до числа ще недостатньо досліджених проблем, що зумовлює різноманітні, часом суперечливі оцінки серед відомих істориків, економістів, політологів. Розвиток ринкової економіки в другій половині XIX – на початку XX ст. в Україні був нерозривно пов'язаний з розвитком кустарного виробництва, яке було важливою складовою частиною економіки країни [12, с.3].

На сучасному етапі розвитку української економіки важливе місце займає малий бізнес. Результативне функціонування підприємництва можливе тільки за наявності в державі відповідних зовнішніх та внутрішніх чинників, що забезпечують сприятливий фундамент для його розвитку.

Промисли мали регіональні особливості, які на сьогодні вивчені недостатньо. Південно-східна Слобожанщина це той регіон, де є поклади різноманітних корисних копалин, що у свою чергу становить велику сировинну базу для розвитку приватного виробництва.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Головним фундаментатором в дослідженні Слобожанщини від часів Київської Русі до початку XX століття належить видатному історичу Д.І. Багалію. У своїй праці «Історія Слобідської України» він лише частково торкнувся економічного розвитку Слобожанщини (промисли, ремесла та торгівля) від середини XVII століття до початку XIX століття [1].

Радянські історики вивчаючи дану тему, не враховували характер регіонального розвитку кустарного та дрібного виробництва. Висновки з глобальних питань вони часто ґрунтували на стандартах загальної ідеології. К.Н. Тарновський – один з радянських істориків що торкнувся цієї проблематики. У своїх основних роботах з несільськогосподарських форм землеробства він застосував методи історичної географії. У свою чергу це дало змогу поглибити та розширити розуміння процесу розвитку приватного

підприємництва (в тому числі розвитку кустарних промислів) та дрібнотоварного виробництва в Російській імперії [34].

Серед багатьох сучасних публікацій, що стосуються окремих аспектів вивчення даної проблематики, слід відзначити праці М.П. Маслова [13, 15], Ю. В. Подрез [26, 28], Л. Нізової [21, 22], О. В. Малишева [11, 12], М.Ф. Яременка [40], О.Г. Євсюкової [5], В. В. Шеліхової [38].

У них зібраний та проаналізований теоретичний матеріал, який дозволяє оцінити загальні масштаби та динаміку розповсюдження кустарних промислів. Були виявлені характерні риси розвитку кустарництва і розкриті особливості його еволюції. Однак, донині вивчалися лише окремі аспекти проблеми, висвітлені шляхом приділення уваги більш широким темам.

Мета дослідження – на основі джерельної бази, зважаючи на результати вивчення даної проблеми українськими і зарубіжними істориками, дослідити розвиток, роль та місце приватного підприємництва у становленні економічної потужності південно-східної Слобожанщини від другої половини XIX століття до 1928-го року.

Для встановлення поставленої мети необхідно вирішити наступні **завдання**:

1. Охарактеризувати чинники що прискорили розвиток приватного підприємництва у другій половині XIX століття у досліджуваному регіоні.
2. Проаналізувати розвиток головних кустарних промислів до 1914-го року.
3. Охарактеризувати післявоєнне становище кустарного виробництва.
4. Розкрити основні риси НЕПУ та їх вплив на розвиток підприємництва.
5. Показати основні причини занепаду приватного виробництва після скасування НЕПУ.

Хронологічні межі дослідження.

Нижня межа дослідження: 1861 рік – проведення селянської реформи в Російській імперії (в тому числі на південно-східній Слобожанщині) та зміни в

соціальної, економічної, соціально-політичній системі для розвитку в ній товарно-грошових відносин.

Верхня межа дослідження: 1928 рік – згорання НЕПУ в УСРР.

Об’єкт дослідження економічний розвиток південно-східної Слобожанщини від середини ХІХ століття до скасування НЕПУ .

Предмет дослідження розвиток приватного підприємництва на території південно-східної Слобожанщини.

Методи дослідження. Для розкриття теми в бакалаврській роботі нами було використано наступні методи:

Метод емпіричного дослідження. На засадах зібраного історичного матеріалу опрацювати конкретні факти, побачити та відтворити явища.

Метод історичного дослідження. Загалом було досліджено чинники що обумовили виникнення, розвиток та причини занепаду приватного виробництва у хронологічній послідовності.

Метод аналізу. Проаналізувавши кустарне виробництво, ми виокремили такі провідні ремесла як гончарство, ткацтво та ковальство.

Елементи наукової новизни одержаних результатів. Автором було здійснено спробу комплексно проаналізувати розвиток кустарного виробництва у період панування Російської імперії та перше десятиліття панування радянської влади на теренах південно-східної Слобожанщини.

Практичне значення одержаних результатів. Матеріал та висновки можуть використовуватися для більш глибокого наукового вивчення даної та суміжної проблематики, при підготовці тез, наукових статей, курсових робіт.

Апробація результатів та публікації. Підтвердженням результатів даного дослідження є публікація тез та виступ автора на ІХ Всеукраїнській науково-практичній конференції «Історико-філософські дослідження молодих учених», що відбувалася 22-23 квітня 2021 року на базі кафедри історії України, Навчально-наукового інституту історії, права та міжнародних відносин СумДПУ імені А. С. Макаренка.

РОЗДІЛ 1

ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК РЕГІОНУ ПІСЛЯ СЕЛЯНСЬКОЇ РЕФОРМИ 1861 РОКУ

1.1. Реформи 60-70-х років та їх вплив на розвиток товарно-грошових відносин

Існує загальновідомий факт, що Російська імперія в середині XIX століття занадто відставала у політичному, економічному, військовому, історичному розвитку у порівнянні із західноєвропейськими країнами. На мануфактурних виробництвах впродовж до селянської реформи 1861 року застосовувалася праця селян. Під час правління російської імператриці Катерини II (1762-1796) іноземні переселенці (особливо німці), з кінця XVIII століття створювали власні поселення в південних районах України. Колоністи мали право створювати фабрики й мануфактури з використанням примусової праці. Це суттєво пригнічувало формування буржуазії.

Після завершення Кримської війни (1853-1856) та поразки з боку Російської імперії, стало можливим перехід до поступової ліквідації феодалізму. Через технічну, господарську та економічну відсталість, вона поставила під сумнів свій статус європейської наддержави. В свою чергу це прискорило скасування кріпосного права в 1861 році. Однак, аби протистояти багатом землевласникам, уряд був змушений стати на шлях державного капіталістичного розвитку, завдяки методам державного втручання. Однак цей процес теж дуже складний і мав суперечливий характер [24, с.113].

Друга половина XIX століття зустріла економічний розвиток Російської імперії в режимі стагнації. Це віддзеркалилося на південно-східній Слобожанщині, що продовжувала перебувати на той час у складі Російської імперії. Ключовим виходом, для виходу з цього становище, імперське керівництво вбачало в проведенні ряду реформ, зокрема всім відомої селянської.

Серед провідних причин проведення селянської реформи було декілька, але в контексті теми нашого дослідження слід виокремити головну. Це

розвиток ринкових відносин вимагав скасування кріпосного права. Адже в тих умовах розвиток сільського господарства, а переважно селянських промислів потребував розвитку капіталістичних (ринкових) відносин, що не могли розвиватися під пануванням феодально-кріпосницької системи панування.

Мрія про відміну кріпацтва була втілена в життя кріпаків 19 лютого 1861 року. Цього дня був опублікований «Маніфест» про відміну кріпосного права та «Становище селян, що звільнилася з кріпосної залежності», відповідно до якого 22,5 мільйони селян було звільнено від виконання панщини. Разом за поміщиками утримувалися всі їхні земельні ділянки. Землевласники зобов'язані виділяти колишнім кріпакам так званій «садибне пристанище» та миттєві обробіткові земельні ділянки, площі яких окреслювалися своєрідними «установними грамотами».

Витяг із «Положення про селян, що вийшли з кріпосної залежності» (1861 р., лютого 19)

23. «Селянам, які вийшли з кріпосної залежності, надається право на рівні з іншими вільними сільськими жителями і з додержанням встановлених в загальних законах і в цьому Положенні правил:

3) записуватися в цехи, займатися ремеслами в своїх селищах і продавати свої вироби як у селищах, так і в містах[...]» [6, с.409].

Реалізація реформи з боку імперського уряду в аграрній сфері надавала змогу колишнім кріпакам працювати не лише в сільськогосподарській діяльності, а й розгортати приватні підприємництва та працювати у торгівельній сфері. Впровадження селянської реформи, прописувало від'єднання поміщицьких і селянських господарств, що стало своєрідною умовою для виконання незалежного введення господарства селянами та їх самостійності, в уподобанні видів їхньої поза аграрної діяльності [40, с.8-9].

Загалом завдяки реформі 1861 року колишні селяни-кріпаки втратили 1 мільйон десятин землі, що становило понад 15% загальної площі, що раніше використовувалася ними. 94% колишніх поміщицьких селян отримували наділи менше як 5 десятин на землю, що було нижче прожиткового рівня життя. Малі

земельні наділи, селяни мали купувати у їх власників (тобто поміщиків) за ціною, визначеною аграрною реформою, протягом 49 років. Ціна на той час значно перевищувала ринкову ціну землі. Наприклад, в Україні лише після припинення «викупної плати» станом на 1906 рік землевласники отримали 382 млн. крб. землі, переданої фермерам (селянам), а її ринкова вартість становила 128 млн. крб. Таким чином селяни не тільки купували землю, а й мали можливість придбати власні побажання [40, с.129].

Доля державних селян складала близько половини від загальної кількості українських селян, що було визначено спеціальним законом про земельний устрій, прийнятим у 1866 році. Відповідно до якого, селяни мають право викупити земельні наділи, а до того часу вони повинні сплачувати за це щорічний державний податок. Хоча їхній середній пайок був більший, ніж у кріпаків, 58% державних селян отримували менш як по 5 десятин.

Однак реформи 1861 та 1866 років дали можливість слобідським селян, в тому числі слобідських, широкі можливості для посилення своєї економічної діяльності. Як і люди з інших соціальних класів, вони вже можуть купувати нерухомість, вести підприємницьку діяльність і т.д. Відтепер економіка базується на ринкових відносинах усього населення.

Однак цей процес на деякий час залишався з багатьма кріпосницькими правами. Селяни все ще знаходяться в нижчому класі, і вони несуть високі обтяження платежів: податки на душу населення стягуються незалежно від розміру та умов сільського господарства, податки на майно, тощо [32, с.162-163].

Припинення кріпосного права та ліберально-демократичні реформи 60-70-х років XIX століття в Російській імперії спричинили переростання селянських домашніх промислів у невелике виробництво. На південно-східній Слобожанщині, зокрема у Харківській губернії в другій половині XIX – на початку XX століття кустарна промисловість була найбільш передбаченою на задоволення щоденних господарсько-побутових потреб місцевого селянського населення. Кустарне виробництво, зокрема столярно-бондарне, прядильно-

ткацьке, гончарне, цегляно-черепичне, ковальсько-слюсарне, шкіряно-черевичне виробництва мали на той час значний ефект на перебіг промислового процвітання слобідського краю наприкінці XIX – початку XX століття.

Під час реформ 60-70-х років XIX століття керівництво Російської імперії почало по-іншому споглядати на розвиток кустарного виробництва. У 1863-1865-х роках було ухвалено «Положення про податки за право торгівлі та промислів», що означало створення правового фундаменту для розвитку приватного підприємництва. Відповідно до вищезазначеного положення «... сільські обивателі всіх станів у місцях їх прописки» надавалося пільгове оподаткування. Однак чимала їх кількість, що не застосовувалася у праці найманими працівниками (починаючи від 1885-го року використовувала не більше одного працівника), були повністю звільнені від оподаткування. Інша кількість промислових фермерів: тобто тих, хто наймає на своїх підприємствах від 2 найманих працівників – імперське керівництво зменшувало кількість податків. [23, с.103].

Приблизно після скасування кріпосного права, створюється департамент землеробства і сільськогосподарської промисловості Міністерства державного майна. Беручи свій відлік від 1866-го року, ключовим завданням цієї організації стає розбудова «сільськогосподарської промисловості». Однак фактично діяльність цього департаменту сприяла не розвитку дрібнотоварних сільських виробів, а робила акцент на дослідженнях виникнення, походження, географії та масштабів розвитку кустарного виробництва [37, с.38].

Типові завдання що розробляв департамент землеробства і сільськогосподарської промисловості Міністерства державного майна намагалися дослідити різноманітні наукові установи тих часів. Чільне місце слід надати таким установам: Російське географічне товариство, Товариство для сприяння російській промисловості та торгівлі, Московське товариство сільського господарства і багато інших організацій.

Фактично вище перелічені товариства влаштовували різноманітні на той час конференції, зустрічі, з'їзди. Під час роботи товариств їх учасники вивчали,

пропагували та сприяли розвитку кустарних промислів. Своєрідним наслідком цих гуртків було створенням керівних кіл Російської імперії у грудні 1872-го року при Раді торгівлі й мануфактур особливої «Комісії з дослідження кустарної промисловості в Росії». До складу комісії входили представники верхівки імперського керівництва. Чільне місце тут посідали представники міністерства внутрішніх справ, державного майна, фінансів тощо. Тобто фактично усіх учасників «кустарного руху». Очолив вищезгадану комісію професор Є.М. Андрєєв, а її головним завданням було розробити комплекс заходів спрямованих на розвиток сільських промислів. Однак перші роки існування цієї комісії були складними через дефіцит фінансових ресурсів [27, с.116].

Приблизно через 5 років, а саме від 1877-го вже були розроблені перші кроки у діяльності «Комісії з дослідження кустарної промисловості в Росії». У свою чергу, це проявилось у вигляді проведення різноманітних виставок. Найвідоміші були проведені у Нижньому Новгороді (1886 рік), Казані (1886 рік), Москві (1882 рік) та Харкові (1887 рік).

До речі, протягом 1877-1886-х років до бюджету комісії були спрямовані фінансові надходження на суму близько 132 тис. карбованців. Це були перші рухи допомоги кустарям. Завдяки чому Комісія сприяла створенню та відкриттю музеїв кустарного виробництва. Один з таких був на території південно-східної Слобожанщини, створений у 1886-му році у м. Харків [27, с.116].

Починаючи від 1887 року Російська імперія шукала інші шляхи сприяння кустарних промислів. Цього ж року Кустарну комісію, що працювала з 1872-го року було розпущено. Повноваження, тепер зачиненої комісії, було передано Особливій інспекції, до складу яких було включено лише представників двох міністерств та комісій – фінансової та державного майна.

Олександр III (1881-1894) – імператор Російської імперії був зацікавлений у розвитку приватного підприємництва. У березні 1888-го року він ухвалює рішення Державної ради «Про централізоване управління кустарного

виробництва від Міністерства державного майна» (МДМ). Через чотири роки Особлива нарада по кустарній промисловості була перетворена на Комісію у справах кустарної промисловості. Характерною рисою цієї комісії було те, що чільне місце тут посідала колекція виробів українських дрібнотоварних виробників.

Щороку імперське керівництво надавало новоствореному приватному сектору близько 35 тис. карбованців. Виходячи із цієї суми з приблизно половина використовувалася для фінансування кустарних виставок. Наприклад, у Харківській губернії, за підтримки експертів з МДМ у середині 1890-х М. В. Пономарьова та М. П. Ваніна була проведена ними водночас важлива робота: індивідуальним сільським кустарям були безкоштовно передані деяке технічне обладнання та випробувальні машини [17, с.31].

Наприкінці XIX століття Російську імперію, в тому числі південно-східну Слобожанщину, що входила до її складу охопила економічна криза. В свою чергу науковці шукали новий спосіб для подальшого процвітання приватного дрібнотоварного виробництва. Бурхливим для розвитку підприємництва став 1894 рік. В цей рік змінилася назва МДМ на Міністерство землеробства і державного майна (далі МЗіДМ). Однією з головних цілей цього відомства було вдосконалення і розвиток кустарної промисловості. Для розвитку цієї організації щорічно виділялося близько 5 тис. карбованців. Головним ініціатором розвитку кустарної програми було призначено О.С. Єрмолова [27, с.116].

До 1904-го року МЗіДМ вже були зроблені перші кроки в рамках реалізації «Програму заходів, спрямованих на розвиток і вдосконалення кустарної промисловості». Як і в попередні роки її представники проводили різноманітні виставки. Серед багатьох проведених, належне місце посідає Всеросійська кустарно-промислова виставка, що відбулася у столиці Російської імперії – Петрограді навесні 1902-го року. Ключовою особливістю цієї події було те, що під час її проведення було нагороджено медалями декількох українців-промисловців. Зокрема слід відзначити таких українських діячів-

кустарів як Т. Колісник, С. Тарасенко і так далі. Однак починаючи від 1894 і до 1904-го року фінансування МЗіДМ у 5 тис. карбованців було недостатнім, через що була визначена стратегія дій протягом десятиліття. Тому одним із положень програми було проведення вищезазначених виставок, що розглядалася як одна з форм популяризації селянських кустарних промислів [17, с. 33].

Протягом 1894-1904-х років особливе місце, окрім виставки у Петрограді посідає Перша конференція кустарів, організована під керівництвом Д.О. Тимірязєва у березні 1902 року. До наслідків цього з'їзду, слід відзначити низку рішень прийнятих на цій конференції: створення всеросійського кустарного банку, видання журналу «Кустар» [7, с.164].

На початку ХХ століття південно-східну Слобожанщину сколихнула низка селянських заворушень. Спробу загальмувати невдоволення селян була покликана аграрна реформа П.А. Столипіна (1906-1911). В контексті нашого дослідження нас цікавлять події 1908-1909-х років. Керівництво імперії продовжувало розвивати кустарне виробництво, але МЗіДМ від 6 травня 1905-го року було реорганізовано у Головне управління землеустрою і землеробства (далі ГУЗіЗ). Головною відмінністю від попереднього відомства було те, що був збільшений штат осіб (до 52), який сприяв розвитку цього напрямку підприємництва. Бюджет управління склав майже 1,8 млн карбованців (станом на 1913 рік). На відміну від попередніх відомств та організацій, ГУЗіЗ створювала мережі навчальних закладів, де готували вчителів для кустарно-ремісничих закладів. Станом до початку Першої світової війни, таких шкіл налічувалося близько 18. До речі, окрім розвитку кустарного виробництва на теренах Російської імперії (в тому числі південно-східної Слобожанщини), завдяки фінансуванню вищезгаданих відомств, відбувалися відрядження за кордон для ознайомлення із сучасними на той час технологіями [27, с.117].

У Російській імперії підприємницька діяльність ремісників мала величезний успіх та попит від наступних факторів:

По-перше, вона мала ряд простих переваг. Її продукція - це та, що виробляється та споживається суспільством.

По-друге, підприємці випускали її масово, тобто: дешево, просто, зручно, Отже, вона була розроблена для задоволення більшості сільських потреб. І найголовніше - невелике ручне виробництво не вимагало тривалого навчання, і не потребувало великих інвестиційних фондів. В свою чергу це залучало до своїх лав все нових потенційних новачків, фермерів та підприємців [27, с.118].

Деякі статистичні дані про кількість кустарів у Харківській губернії станом на 1913 рік надають статичні дані (див. додаток А,В).

Таким чином, можна зробити висновок, що селянська реформа 1861-го року стала поштовхом до розвитку товарно-грошових відносин. Ліквідація феодально-кріпосницької системи та ліберально-демократичні реформи 60-70-х років XIX століття в Російській імперії (в тому числі на південно-східній Слобожанщині) заклали сприятливий фундамент для розвитку приватного підприємництва.

Починаючи від 1888-го року і до початку 1914-го року простежується зацікавленість з боку імперського керівництва до процвітання селянських промислів. В цей період створювалися мережі навчальних закладів де готували викладачів для кустарно-ремісничих закладів. Перлиною описаного періоду можна вважати створення різноманітних виставок, видання журналу «Кустар», створення Всеросійського кустарного банку. Таким чином пропагуючи і заохочуючи місцеве населення займатися селянськими кустарними промислами.

1.2. Пожвавлення та розвиток приватного підприємництва

Вагомим представником приватного підприємництва як зазначалося вище було кустарне виробництво. Кустарними промислами займалася більшість сільського населення. Цей вид сільського підприємництва носив індивідуальний характер або ж був сімейним бізнесом. Зокрема В. Олянич зазначає, що «кустарно-ремісничя промисловість залишалася економічним укладом приватного дрібнотоварного виробництва» [7, с. 164]

Ремесла, що існували на південно-східній Слобожанщині на той час, можна розділити на чотири категорії:

До першої категорії відносять виробництво взуття та одягу (кравецтво, чинбарство, шевство та кравецтво).

Другу категорію становлять переробка волокна та вовни (ткацтво, виробництво мотузки).

До третьої категорії слід віднести галузі, пов'язані з механічною та хімічною обробкою деревини та її частин. Зокрема сюди слід віднести: бондарство, плетіння кошків, виготовлення ткацьких верстатів, тощо.

Завершальну категорію становить переробка корисних копалин (ковальство, металообробка, гончарство) [40, с.124].

Необхідно зазначити, що за своєю природою сільське кустарне виробництво було примітивним, з обмеженим використанням техніки або ж інших засобів виробництва. Це виробництво було засноване, як правило, на важкій довготривалій ручній праці, з використанням примітивного інвентарю. Низька продуктивність праці через відсутність належного устаткування, нестача (або відсутність) оборотних коштів, кабальна залежність від скупників, перекупників та лихварів призводила до збільшення тривалості робочого дня. Малограмотність та безгрошів'я селянства, незнання елементарних законів ринку, відсутність спланованості та організованості збуту продукції призводили до переповнення ринку і, як наслідок, до знецінення вироблених кустарем товарів.

Позитивним моментом, що полегшував життя сільського кустаря, було те, що він жив за рахунок власного господарства, не витрачаючи кошти на купівлю продуктів харчування. Сільський кустар працював у власній господі, не сплачуючи за оренду виробничого приміщення [7, с.164].

Серед кустарних ремесел провідне місце належить ковальству, гончарству та ткацтву. Розглянемо їх дещо детальніше та звернемо увагу на ключові особливості.

Ключовою особливістю розвитку ковальської справи на теренах південно-східної Слобожанщини була обов'язкова побудова ковальського цеху, який мав статус спеціального виробничого об'єкту. Приміщення для ковалів, як правило, будувалися з обпаленої цегли. За таких умов вартість будівництва становила близько 100 карбованців. Якщо споруда була дерев'яна, то сума колихалася від 30 до 50 карбованців. Найдешевшою вважалася приміщення для ковалів побудоване з хмизу. В такому випадку ціна становила від 10 до 20 карбованців.

Слід відзначити, що споруди для ковальських ремесел не були однотонними. Приміщення ретельно фарбували, а дах робили з використанням черепиці. Зазвичай в середині будівельного приміщення, майстерні для ковалів були обладнані цегляною піччю, ковадлом, великим та малим молотками, кількома плоскогубцями, зубилами, цвяхами тощо. Для порівняння візьмемо Грайворонський повіт, де серед українських етнічних ковалів на 1880 рік ковальські майстерні були оснащені різними інструментами, а ціни коливались від 30 до 120 карбованців. Тобто з цього випливає висновок, що обладнання які використовували ковалі у спеціальних приміщеннях мали високу ціну, а їхні товари мали вагоме значення для задоволення щоденних потреб місцевого населення [29, с.18].

Найчастіше кустарі-ковалі наймали робітників не на постійно, а лише на так звану «гарячу пору», тобто на весну й осінь, коли у них було багато замовлень, а на сільських ринках попит на ковальські вироби був найвищим. Узимку наймані робітники працювали тільки в тих кузнях, де велося широкомасштабне виробництво на ринок. На час сільськогосподарських робіт переважна більшість робітників і учнів полишали кузню. Річний термін найму працівників в кустарному ковальстві зустрічався дуже рідко.

При поденній формі найму робітників у кустарному ковальстві, що траплялася найбільш часто, їх плата на початку ХХ ст. становила від 30 коп. до 1 крб. на день. При помісячному наймі оплата кваліфікованих робітників становила 20-30 крб., а молотобійців – 5-7 крб. За умов річного

найму досвідченим робітникам сплачували 200-250 крб., а молодосвідченим – 60-120 крб. В усіх випадках оплата залежала насамперед від кількості та якості виготовлених виробів. Взимку оплата робітників зменшувалася приблизно вдвічі. Звичайно платню горнових, молотобійців та інших робітників також було прийнято знижувати в тому випадку, якщо вони харчувалися за кошти господаря кузні [36, с.65].

Поступово на південно-східній Слобожанщині розвивалися великі українські ковальські центри. Слід згадати такі населені пункти як сл. Олексіївка, Вільшани, Основа й Санжин Яр Харківського повіту; сл. Глухове і Колодязна Куп'янського повіту; сл. Хотомля і Старий Салтів Вовчанського повіту; сл. Савинці, Піски та Барвенкове Ізюмського повіту. У перше десятиліття ХХ століття до них додалося ще декілька центрів кустарного ковальства, в основному у Валківському, Сумському, Охтирському, Старобільському та Харківському повітах. Лише за період з 1897 по 1914 роки кількість сільських ковалів у Харківській губернії збільшилася з 2043 до 5356, або майже на 260%. Приблизно такі темпи зростання зберігалися в роки Непу (1921-1928) [14, с. 35].

Багато ковалів працювали поодинці, але були й такі що використовували у своїй праці найманих робітників. Зокрема членів своєї родини: братів, онуків, дітей чи дружин. Існувала також велика чисельність ковалів, що мали власних підмайстрів та помічника.

Для прикладу візьмемо губернію по сусідству з Харківською – Курську. Лише тут на кінець ХІХ століття на 3571 ремісників працювали 1435 найманих працівників та 1012 учнів, на 563 слюсарів - 225 працівників та 179 учнів. Статистика офіційних джерел свідчить що, у Курській губернії загалом майже 3600 учнів та найманих працівників приходили на поміч місцевим ковалям та дбали про розвиток цього виду кустарництва.

Південно-східна Слобожанщина мала чималий досвід у ковальському ремеслі. Цікавий інтерес становив той факт, що майстер власноруч виготовляв деталі. Деякі фабричні деталі до молотарок становили виняткове значення.

Коваль намагався придбати частини до возів у сільських стельмахів. Однак їх виготовляють ковалі і купують лише як готову продукцію колеса. Зазвичай ковалі що працювали в сільській місцевості створювали продукцію на ринок і для приватних замовлень [29, с.19].

Якщо згадувати про прядильно-ткацький промисел (обробка місцевого льону й коноплі) набув розповсюдження у Валківському, Зміївському, Лебединському повітах. Це ремесло наприкінці XIX – початку XX ст. на теренах південно-східної Слобожанщини витримувало немалий пресинг зі сторони великої промисловості. Наприкінці XIX століття у ткацькому промислі регіону стійко працювало близько 15-18 тисяч осіб. Слід підкреслити, що на початок XX століття кількість зайнятих населення у ньому значно зменшилося (у 4 рази), що було спричинено розвиненням великого виготовлення й немалим суперництвом фабричних товарів. На початку XX ст. у північно-західних і центральних повітах Харківської губернії вищезгадане ремесло приблизно та й взагалі перейшов на обслуговування великої промисловості та залізничного транспорту. У галузі домашнього виробництва, прядильно-ткацький промисел у слобожанському регіоні діяв в другій половині XIX – на початку XX століття. Тут працювало до 25 % сільського населення Харківської губернії [27, с. 116].

Після реформування сфери приватного підприємництва, ткацьке виробництво Харківської губернії пережило дві суперечливі тенденції в процесі розвитку: з одного боку, вона за своєю природою активно трансформувалась у товар. Однак з іншого боку, посилилася конкуренція з текстильною промисловістю, а її кількість пішла на спад. Тому, якщо на південно-східній Слобожанщині станом на 1897 рік було задіяне 37 200 ткачів, а в 1904 році - близько 12000, то на початок 1917 року лише близько 8800 майстрів ткацької справи. Тобто аналізуючи вищезгадані дані, можна дійти висновку що кількість ткачів на південно-східній Слобожанщині протягом двадцяти років впало в чотири рази.

Проте у той же час, згідно з численними джерелами, прядіння та ткацтво в природних формах продовжують відігравати важливу роль у пануючому

середовищі. Цей вид ремесла існував на початку ХХ століття. Він має різний ступінь контакту з приблизно чвертю всього населення Харківської губернії. Для порівняння ми виявили, що на той час на дев'яти текстильних фабриках південно-східної Слобожанщини у галузі ткацтва працювало лише близько 3000 робітників.

Наприкінці ХІХ століття обсяг прядильних та ткацьких промислів на південно-східній Слобожанщині залишався широким. Прядіння та художнє ткацтво продовжували існувати у всіх регіонах до 1917 року. Серед загальної кількості сільських текстильників у цей період на Валківський повіт припадало 14,5%, Зміївський - 14%, Лебединський - 13,5%, Вольфчанський - 4%, Сумський - 2,8%. Один з найбільших осередків ткацтва включала сл. Люботин Валківського повіту [15, с.87].

Пригадуючи такі галузі як гончарний, цегляно-черепичний й ковальсько-слюсарний промисли то тут наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. було задіяно близько 12 % всіх дрібних виробників південно-східної Слобожанщини [20, с. 34]. Найбільша кількість кустарів-гончарів була зосереджена у Валківському, Ізюмському та Старобільському повітах, а їхньою найбільшою концентрацією слід відзначити Валківський повіт (25 % від усіх кустарів-гончарів регіону). У другій половині ХІХ століття у слободі Нова Водолага було задіяно близько 20 % всіх дрібних виробників-гончарів Харківської губернії (від 200 до 300 осіб) з підсумковим щорічним оборотом підприємств від 16 000 до 40 000 руб [28, с.91].

Прибутковий стан гончарських господарств визначався двома провідними причинами: продуктивністю селянського господарства та прибутковістю гончарного виробництва. Гончарі, як і різноманітні кустарі, мешкаючи здебільшого у сільській місцевості, не втрачали послідовності з хліборобством, яке у неоднакових осередках було для них або головним, або другорядним заняттям. Винятково гончарством займалася невелика чисельність фахівців: більшість займалися землеробством, а крім цього тримали домашню худобу, піклувалися за фруктовим садом, обробляли городи тощо.

Слід зазначити, що у згаданому вище промислі в другій половині XIX століття розповсюдився гуртовий спосіб продажу гончарних виробів, за якого гончар збував власний глиняний товар скупникам, які заїздили до нього додому. Цьому сприяло всеосяжне розвинення гончарства, приріст чисельності кустарів та активізацію конкуренції між ними. До продажу гончарних виробів приєдналися й чумаки. З розвитком в Російській імперії, більш доцільного на той час залізничного транспорту, чумацтво як промисел пізнього середньовіччя починає занепадати, але для більшості гончарів продаж виробів чумакам ще й на початку XX ст. був єдиним джерелом регулярних заробітків.

Чумаки купували горщики й розповсюджували їх по губерніях Російської імперії на перепродаж. Надзвичайно прибутково було їх возити у степові райони імперії. Чумаки на місцях скуповували горщики відносно дешево. Приблизно по 1 карбованцю за сотню, навантажили сотні чотири і продавали по 3-4 копійки за штуку, тобто у 3-4 рази дорожче. Крім того, чумаки не тільки збагачувалися на карбованці, але обмінювали горщики на продукти. Зокрема на зерно (скільки влізе в горщик) [38, с.350].

За інтенсивним рівнем розвитку гончарного виробництва провідне місце належить Курській губернії, що входила до південно-східної Слобожанщини. Переважно у цій галузі працювали етнічні українці. Серед місцевого населення багато українців зустрічається у селищі Велика Михайлівка, Покровська, Борсуки та Холяни. Найбільша кількість українських гончарів зустрічається у слободі Велика Михайлівка, це пов'язувалося із заохоченням до діяльності князів Голіцина та Потьомкіна.

Глиняна кераміка - це головним чином ремесло, в якому переважає ручна праця, пов'язана із використанням гончарних коліс - важливого верстата, який існував з давніх-давен. При виготовленні виробів із глини застосовували коло діаметром 50-55 см і товщиною 4-5 см. В середньому за неділю на цьому крузі можна було виготовити близько 100 горщиків, 20 відер, 10 корчаг тощо. Гончарні вироби Курської губернії були досить різноманітні. Зокрема

загальновідомими були на той час садово-квіткові горщики, кухонний посуд, глечики тощо [28, с. 91].

Таким чином, друга половина XIX століття зустріла економічний розвиток Російської імперії в режимі стагнації. Ключовим виходом, для виходу з цього стану, російське керівництво вбачало в проведенні ряду реформ, зокрема всім відомої селянської. Серед провідної причини проведення селянської реформи був розвиток ринкових відносин, що вимагав скасування кріпосного права. Мрія про відміну кріпацтва була втілена в життя кріпаків 19 лютого 1861 року. Цього дня був опублікований «Маніфест» про відміну кріпосного права.

Реалізація реформи з боку імперського уряду в аграрній сфері надавала змогу колишнім кріпакам працювати не лише в сільськогосподарській діяльності, а й розгортати приватні підприємництва та працювати у торгівельній сфері. Здійснення селянської реформи прописувало від'єднання поміщицьких і селянських господарств, що стало своєрідною умовою для виконання незалежного введення господарства селянами та їх самостійності в уподобанні видів діяльності.

На південно-східній Слобожанщині, зокрема у Харківській губернії в другій половині XIX – на початку XX століття кустарна промисловість була найбільш передбаченою на задоволення щоденних господарсько-побутових потреб місцевого селянського населення. Кустарне виробництво, зокрема прядильно-ткацьке, гончарне, цегляно-черепичне, ковальсько-слюсарне, шкіряно-черевичне виробництва мали на той час значний ефект на перебіг промислового процвітання слобідського краю наприкінці XIX – початку XX ст.

РОЗДІЛ 2

ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ КУСТАРНОГО ВИРОБНИЦТВА ДО ПОЧАТКУ КОЛЕКТИВІЗАЦІЇ

2.1. Післявоєнне становище та політика воєнного комунізму

Події Першої світової війни та громадянська війна негативно віддзеркалилося на розвитку кустарного виробництва. Період українських національно-визвольних змагань 1917-1921 років та локальні війни з деякими переboями, зазнали чималих збитків для промисловості, що в кінцевому результаті призвело майже до повного паралічу. Одним з ключових способів доставки товарів був транспорт (зокрема залізниця), який через військові дії зазнавав великих руйнувань.

Після проголошення радянської влади Харків стає столицею УСРС до 1934-го року. На землях південно-східної Слобожанщини створюється новий уряд, активно відбувається процес оселення більшовиків. Одним з першочергових завдань новоствореної держави була реалізація політики воєнного комунізму. Відповідно до нового курсу, створюється негативне підґрунтя для розвитку промисловості та її дрібних галузей [4, с.159].

Руйнування ринкових відносин було одним з головних факторів комуністичної доктрини, яка вимагала повної ліквідації приватної власності на землю та дрібнотоварне виробництво. Іншими словами, завдання яке покладалося на комуністичну партію виходило далеко за межі експропріації буржуазії та поміщиків. Керівництво партії поставило собі за мету організувати ефективний спосіб виробництва, який дозволяє переважній більшості населення вижити: фермерам, дрібним торговцям, кустарям тощо. Почалося активне скасування та знищення дрібних власників, які в основному займалися домашньою працею, і відмовилися від постійного використання найманої праці. Більшовики зневажливо висловлювалися про таку категорію населення і називали їх «дрібною буржуазією» [15, с.88].

Власник будь-яких засобів виробництва не є частиною комуністичної системи виробничих відносин. Щодо долі дрібних виробників (кустарів) і дрібних селян, В. Ленін підкреслив: «Основна проблема нинішньої революції полягає в протистоянні боротьбі цих двох останніх класів. Щоб позбутися від них, ми повинні використовувати методи, відмінні від методів великих поміщиків та капіталістів» [9, с.122-123].

Військовий комунізм намагався задовольнити прагнення більшовиків створити комуністичну систему за будь-яку ціну. 1918-1921 роки призвели до націоналізації кустарного виробництва, окрім домашніх промислів. Керівництво новоствореної держави підтримували повне скасування ринкових відносин. Заборона торгівельної діяльності (підприємництва), обмеження грошового капіталовкладення, створення карткової системи – чинники, що закладали фундаментальну основу для розпаду промислового виробництва.

Економічне становище південно-східної Слобожанщини було надзвичайно в скрутному становищі в порівнянні в довоєнний період. На доданок до загальної картини додавалося також соціальна напруга, що панувала у суспільстві, політична криза та закриття ряду підприємств. Лівобережна Україна перебувала в умовах дефіциту сировини та повного безробіття. Більшовицьке керівництво займалося пошуками виходу з економічної кризи. Уряд почав видавати закони, цілеспрямовані на розвиток малого виробництва. На думку партійного керівництва, лише кустарні промисли змогли б забезпечити місцеве населення необхідними товарами першого вжитку. Зрештою це мало б полегшити проблему безробіття, поглинаючи надлишки робочої сили. Відповідно до постанови РНК від 6 серпня 1920 року «Про заходи щодо сприяння кустарній промисловості» були прописані завдання до місцевих органів самоврядування ліквідувати всі перешкоди у справі розвитку дрібного виробництва [21, с.88].

Восени 1920-го року РНК УСРС поширився на територію південно-східної Слобожанщини Декрет РНК РРФСР від 7 вересня 1920 року «Про регулювання кустарної промисловості і націоналізованої промисловості». Цей

указ передбачав зв'язок держави і виробників дрібного товару. Керівництво республіки провело чітку межу розмежування, розколовши працівників кустарного виробництва на два типи. До першого типу віднесли кустарів що працюють одноосібно. Другий тип передбачав кустарів які на своєму підприємстві використовують найманих робітників.

Одноосібні майстри мали змогу створювати товари разом зі своєю сім'єю, тобто з людьми що мали певні сімейні стосунки, спільні родинні справи. Самостійні кустарі мали змогу мати учнів, однак не більше двох. При цьому встановлювався відповідний вік – від 14 до 18 років. Учням було потрібно зареєструватися у відділі праці. Право власності одноосібних ремісників було не націоналізоване спілкуватися. Однак їхня виробнича діяльність перебувала під контролем та загальним керівництвом Укркустпрому. Ключовою вимогою владних структур було виконання усіх державних замовлень. В кінцевому випадку, вони мали змогу продавати свою продукцію лише на місцевому рівні ринку. Чіткі правила та обмеження, втручання держави у приватне виробництва - це ті два чинника що гальмувало розвиток товарів першої необхідності, що призвела до гальмування економіки [26, с.32].

Відповідно до кустарів другого типу, передбачалося використання не більше п'яти працівників, за існування механічного двигуна, або десять - без цього ж двигуна. Більшовицьке керівництво накладало значний відбиток і певні обмеження на цю групу кустарів. Незалежно від сировини, яка використовується для виготовлення товарів, усі продукти доставляли в Укркустпром. Був суворо заборонений продаж товарів на ринок [31, ст.15].

Таким чином можна зробити висновок, що післявоєнне становище кустарного виробництва було у критичному становищі. Період українських національно-визвольних змагань 1917-1921 років та локальні війни з деякими перебоями, зазнали чималих збитків для промисловості, що в кінцевому результаті призвело майже до повного паралічу. Більшовицьке керівництво займалося пошуками виходу з економічної кризи. На думку партійного керівництва, лише кустарні промисли змогли б забезпечити місцеве населення

необхідними товарами першого вжитку. Політика воєнного комунізму призвела до націоналізації підприємств усіх форм власності, тобто фактично розвиток приватного підприємництва опинилося під контролем радянської влади.

2.2. Розвиток кустарного виробництва у період НЕПУ

На початок 1921-го року було цілком зрозуміло, що політика воєнного комунізму загнала РСФРР в режим стагнації. Під час X з'їзду РКП(б) оголосила перехід до нової економічної політики (НЕП). Головною її особливістю було те, що продрозкладка замінювалася на продподаток. Більшовицьке керівництво надало дозвіл на повернення до ринкових відносин. У свою чергу, це знову заклало фундамент для відновлення кустарного виробництва. З'явилася можливість купівлі, продажу та обміну товарів першої необхідності. Почалося втручання держави у дрібнотоварне виробництво. На цій хвилі науковці та журналісти почали публікувати статті присвячені цій галузі промисловості. У 20-х роках ХХ століття на території південно-східної Слобожанщини вже повністю зникли відмінності між кустарем та ремісником [37, с.109].

Процес державно-монополістичного підпорядкування населення тягнувся ще від дореволюційних часів і був першочерговим у реформуванні країни за будь-якої влади. Радянська політика успадкувала потребу у такому спрямуванні й заштовхнула цей процес в річище політики «воєнного комунізму». Та всі спроби заохочення населення до реформ не пройшли.

Більшовики провели потрібні дії щодо дрібного власника у прихованому режимі, як до найбільш складного типу населення. Психологія більшовиків "без романтизму" спромоглася підпорядкувати складну природу дрібних власників. Сприяння розвитку дрібних виробників-власників було тільки прикриттям реального курсу їх підпорядкування політиці "поголовного кооперування", узгодженого з генеральною метою – індустріалізацією країни.

Застосований більшовицьким керівництвом план кооперування у перетворенні суспільства мав лише опосередковане відношення до марксового. Форма кооперації, яку пропонував К. Маркс як складову до перехідного

періоду у комуністичне майбуття, стала для В. Леніна лише зовнішньою оболонкою. Вона була реанімована владою, насамперед як знайома населенню форма господарювання, котра за допомогою старих кооперативів мала допомогти втягнути кустарів і все населення в єдину систему кооперації. У подальшому ця система повинна була підпорядковуватися приватногосподарським структурам радянським форм [20, с.283].

НЕП сприяв юридичному оформленню ремісничої промисловості. Це було чітко відображено у декреті «Про кустарну і дрібну промисловість» від 7 липня 1921 року. Відповідно до цієї постанови на території південно-східної Слобожанщини був дозволений розвиток кустарних підприємств. У свою чергу, це дозволило на власний розсуд розпоряджатися готовою продукцією, приймати на підприємства найманих працівників і т.д.

З 1921 року більшовицьке керівництво приймає серію законодавчих актів, що регулюють питання створення промислових кооперативів. Місцеве керівництво сприяло розвитку системи кустарної кооперації. Кооперативна система кустарів мала ряд переваг (зокрема надання пільг). Поодинокі кустарі, що не входили до складу кооперативів мали дещо інший розмір податків. Для заохочення розвитку кооперативного виробництва РНК УСРР видав указ «Про кооперативне виробництво», від 7 грудня 1923 року "Щодо податкових пільг для промислових кооперативів" [31, ст. 15]. Відповідно до указу промислові кооперативи з річним оборотом до 20 тис. карбованців мали бути звільнені від промислового податку та зменшення ставки податку при реалізації продукції.

У період НЕПУ кооперація стала однією з найважливіших ланок відродження товарно-грошових відносин. Важливим рубежем у розвитку кооперації став декрет Раднаркому від 7 квітня 1921 р. «Про споживчу кооперацію». Декрет визначав нові завдання кооперації і в той же час фіксував подвійність її становища на початку НЕПУ.

З одного боку, кооперація звільняла з підпорядкування Наркомпроду і отримувала певні можливості для розгортання самостійних операцій. З іншого боку, зберігався ряд рис, притаманних до непівського етапу розвитку: зокрема,

знову підтверджувався принцип обов'язкового вступу у споживчі товариства всього населення країни. Як і раніше, передбачалося, що в кожній місцевості повинно бути одне споживче товариство; при цьому кожен громадянин приписувався до одного з його розподільчих пунктів, що здійснювали нормоване постачання населення. Виокремлюють чотири форми кооперативних товариств: «продукційно-кооперативна артіль», «трудова кооперативна артіль», «продукційно-складово-сировинне товариство» та «ощадно-позичково-промислове товариство» [25, с. 272].

Піраміда кустарно-ремісничої кооперації включала в себе три драбини: первинні, районні спілки та всеукраїнські об'єднання.

Починаючи з липня 1921-го року було дозволено посилити розвиток кустарно-ремісничої промисловості. Вбачаючи у цьому великі плюси, місцеве та центральне керівництво намагалося вирішити деякі соціально-економічні проблеми. Зокрема радянська влада ставила перед собою невеликі завдання.

Наприклад кооперація кустарів-ремісників, з метою поглинання у планову економіку держави. В умовах кризи націоналізованої промисловості, кооперація розглядалася як важливий інструмент відновлення виробництва і насичення ринку дрібними товарами. Широка пропаганда партійних та економічних органів, представляла собою ряд завдань основних кооперативних рухів, з метою покращення умов праці дрібних виробників, для організації спільного виробництва [26, с.32].

Народний комісаріат фінансів УСРР надавав податкові пільги для промкооперативних об'єднань. Через низку постанов РНК та ЦВК на теренах південно-східної Слобожанщини деякі категорії ремісників звільнялися від промислового податку. Таким чином кустарям надали можливості та юридичний дозвіл на власний розсуд працювати у галузі дрібнотоварних виробів. Серед багатьох постанов найвідомішою слід назвати «Про податкові пільги для сільських кустарів та ремісників» (10 квітня 1925 рік). Отже, більшовицьке керівництво створювало «теплий економічний клімат» для розвитку кустарного виробництва. В умовах НЕПУ чисельність кустарів на

теренах УСРР, до якого входила південно-східна Слобожанщина, протягом першого року впровадження НЕПУ зроста з 80 тис. до 260 тис. осіб.

В контексті дослідження нашої теми осередком кустарної кооперації на південно-східній Слобожанщині була Харківська спілка кустарно-промислової кооперації «Кустар-Спілка» (ХКС) та Харківський союз кустарів-одинаків. Станом на 1925 рік було кооперовано близько 5500 кустарів що населяли тодішній Харків [10, с.118].

Харківське об'єднання кустарів-одинаків було засноване в 1924 році. Воно об'єднувало виробників шкіряної, металообробної, текстильної галузей. До речі, харківські майстри віддавали перевагу невиробничим формам, кооперативи, які мають можливість розпоряджатися власними ресурсами та уникати посередників. У невиробничій формі кооперація дрібних виробників у 3-4 рази перевищує співпрацю виробничої співпраці. Особливо серед майстрів виробничого кооперативу ХКС у 1925 році було задіяне 31% ремісників, тоді як 69% у галузі невиробничої співпраці.

Серед форм промислової кооперації були кредитні заощадження. Робочі кооперативи стали дуже популярні серед харківських майстрів. Це було обумовлено через недостатню економічну вигоду. Кооперовані кустарі все ще були приватними виробниками. Його виробнича діяльність орієнтована на отримання прибутку.

Кустарно-ремісниче виробництво зіткнулося з деякими труднощами, через брак коштів у господарській діяльності. Це торкалося проблем планового постачання кустарів засобів виробництва і наявності сировинної бази, реалізацією продажу створеної продукції.

Одним з наслідків НЕПУ у кустарному виробництві став процес значного збільшення кількості кустарів. Сучасний економіст та дослідник періоду НЕПУ Ю. Ларін відокремив кустарні промисли до однієї з форм капіталістичного виробництва. Іншої точки зору притримувався економіст М. Воробйов. Він описував велику проблему з диференціацією ремісників, які працюють на

ринок, або на замовлення від кустарів, що реалізовували товари першої необхідності тільки для власного використання [13, с.49].

Що стосується розміру кустарних виробництв по числу осіб зайнятих в них, то перші місця в даному відношенні займали наступні промисли: ткацький (25,6% від загального числа кустарів), шевський (17,5%) і кравецький (14,2%). Слід за цими промислами ідуть: ковальський (8,8%); столярний (8,3%); коліснo-возний, бондарський, токарний, гончарний і плетіння корзин (від 4 до 5%). Розміри останніх зареєстрованих промислів незначні. Відносно бондарного і столярного промислів слід зазначити, що вони були поширені майже рівномірно по території Харківщини. Лише у Харківському районі був відносно слабо розвинений бондарський, а в Лебединському, Валківському і Зміївському районах – столярний промисел.

Ковальсько-слюсарна справа була поширена на південно-східній Слобожанщині, відносно велика кількість ковалів знаходилась в Вовчанському районі та Сумській окрузі.

Гончарним промислом в краї було зайнято 1258 кустарів, але вони, в основному, зустрічалися в с. Нова Водолага (282 чол.) і с. Просяне (76 чол.) Валківського району; с. Евсуг (122 чол.), с. Боромля (69 чол.) і с. Котельва (55 чол.) Охтирського району [10, с.119].

Таким чином, панування НЕПУ (1921-1928) на теренах південно-східної Слобожанщини заклало міцний фундамент для розвитку приватного підприємництва. Починаючи з липня 1921-го року було дозволено посилити розвиток кустарно-ремісничої промисловості. Вбачаючи у цьому великі плюси, місцеве та центральне керівництво намагалося вирішити деякі соціально-економічні проблеми. Зокрема, кустарям надали можливості та юридичний дозвіл на власний розсуд працювати у галузі виробництва дрібних товарів.

2.3. Процеси згортання кустарного виробництва

Більшість заходів, вживаних радянським урядом, пов'язані з економічною роботою були зосереджені на зміцненні відносин між державними установами та кооперативами, організація в області планування виробництва та розподілу продукції. Незважаючи на державні субсидії у розвиток дрібнотоварного виробництва кустарі, що працювали кооперативним способом зазнавали деяких незручностей. Для прикладу існував той факт, що довелося платити надзвичайно високу орендну плату, і орендна плата складала чимале навантаження на плечі суспільства.

Народний комітет фінансів видав кілька фіскальних циркулярів пов'язаних з наданням пільг для майстрів кустарної справи, однак і тут існували обмеження. Працівники органів фінансування часто виявляли прихильність та по-своєму тлумачили основний закон та повідомлення Наркомфінансів. Інколи траплялися події, коли різні податкові бюро стикалися з цією проблемою та розглядали її на власне судження. Однак важкість визначення прибутковості та оподаткування створювали невеликі конфлікти між ремісниками та фінансовими робітниками [32, с.158].

Ціни на товари вироблені кустарями-ремісниками кооперативним шляхом в середньому на 10% перевищували за аналогічну продукцію, створені державною промисловістю. Це пов'язано з недостатньою наявністю сировинної бази, дефіцитом обладнання або його застарілістю [18, с.244].

Незважаючи на підтримку радянської влади, працівники кустарної галузі досі мали нерівний правовий статус. Ремісникам Харківської губернії (від 1925 року – округу) забороняли бути учасниками в житловій та громадській кооперації. Повноправними її членами мали бути лише службовці чи робітники. Тобто мови про кустарів йти взагалі не мало б бути.

У 20-ті роки ХХ століття не вирішеним залишалося питання про забезпечення працівників кустарної галузі власним помешканням. Однак до 1924-го року ремісники не мали статусу членів кооперації житла, у зв'язку з чим не мали права претендувати на житлове приміщення. Переломним

моментом став 1926 рік. Від цього року працівників кустарної сфери підприємництва почали ставити на одну драбину з робітниками фабрик та заводів [35, с.109].

Протягом 1921-1922 років почали з'являтися несправжні (псевдо) спілки, кооперативи які працювали переважно на дому чи квартирі, при цьому не сплачуючи податків та ігнорування трудового законодавства. Тобто таким чином поруч з легальними кустарними установами, закладався фундамент для створення «прихованого» виробництва дрібних товарів.

Непорозуміння щодо розмежування дуже поширені з нарахуванням податків на прибуток. Відповідно до законодавства про податок на прибуток, кустарі що працювали в кооперативах прирівнювалися до категорії «А». Іншими словами кустарі дорівнювали робітникам та службовцям, що в свою чергу говорить про повинність бути звільненим від сплати податків через соціальні функції. Однак різні податкові органи вирішили цю проблему, спробуючи втрутитись та вирішити своє питання на свій розсуд. Завершенням цієї ситуації є те, що члени одного об'єднання (кооперативу), що мешкали на теренах вже тодішнього Харківського округу, що мешкали у різних частинах округу, мали змогу бути по-різному оподатковані [3, с.16].

Таким чином у південно-східнослобожанському суспільстві панували законодавчі норми, які робили пом'якшення ремісничим кооперативам, звільняючи їх від певних видів податків. Траплялися випадки, коли кустарі на невеликих установах чи дрібних фабриках застосовували у своєму виробництві енергоносії, через що були змушені сплачувати найвищий податок, як приватна організація.

Вищезазначені провідні три чинники та деякі додаткові створювали негативний відбиток для розвитку дрібнотоварної діяльності та промкооперативів. Тому новостворена радянська влада на теренах південно-східної Слобожанщини виявилася недосконалою у галузі надання пільг кустарним виробникам. Непорозуміння, завищення податків з ремісників,

сприяли спробам створення тіньової економіки. Від середини 1920-х років тіньовий характер набув широкого розповсюдження.

Керівництво радянської влади, харківського округу та партії УСРР поставило перед собою завдання перевірки широкомасштабних тіньових виробництв та усунення помилкових псевдокооперативів. Це завдання було делеговано місцевій владі, інспекції праці та інспекції праці. Широкомасштабні візити до існуючих ремісничих кооперативів показали значний розвиток тіньового виробництва.

Економічні інститути СРСР у звіті за 1926-1927 рік застерігали, що основними помилками в роботі кооперативу була безвідповідальність принципу співпраці з членами артїлі, недостатня активність керуючих органів, напрям діяльності спеціально щодо нехтуваної економічної та організаційної роботи тощо [21, с.90].

Більшість кустарних кооперативів на південно-східній Слобожанщині мали чіткі ознаки псевдо співпраці. Згідно статуту обстежень станом на 1926 рік спекуляція була одним з найпоширеніших випадків зловживань (переважно перепродаж сировини), використовуючи приватний капітал. Більшовицька влада в цей час приділяла належну увагу гонінням на поодиноких кустарів, що не входили до складу кооперативу. Керівництво звинувачувало їх у порушенні трудового законодавства та особистій недбалості.

Під час впровадження політики колективізації, НЕП поступово починає згортатися. Відповідно до чого партійно-державне керівництво почало зовсім протилежно ставитися до дрібнотоварного виробництва. Завдяки таким умовам, кустарне виробництво полишило надії стати економічним підґрунтям для розвитку СРСР в майбутньому. Завершальним етапом, в майбутньому стала реорганізація кустарної кооперації, що вбачала себе в трансформації у великі кооперативні фабрики та кооперативи ремісників за типом державних підприємств.

Використання методів управління адміністративним господарством призвела до скорочення частки кустарного виробництва, що у свою чергу

викликало посилення дефіциту дрібних товарів загального використання. Це спричинило поширення та наростання тіньового сектору виробництва [18, с.244].

Можна зробити висновок, що у процесі здійснення курсу на колективізацію та індустріалізацію, кооперативний сектор кустарного виробництва став своєрідним додатком радянської системи управління. Партійне керівництво, використовуючи ресурси виробників-ремісників, змусило її поступово присвятити себе плановій економіці держави. А сама співпраця сприяла поступовій пролетаризації кустарів Харківського округу. Кустарні кооперативні об'єднання фактично були націоналізовані, таким чином були втрачені елементи приватного виробництва. Це призвело до матеріальних збитків та зменшення зацікавленості підприємців та зниженням продуктивності товарів широкого вжитку. В умовах створення тоталітарної держави, ринкова економіка втратила свій попит, а заодно риси кустарного кооперативу, де фактично вона була націоналізована, а приватне виробництво було остаточно скасоване.

ВИСНОВКИ

Відповідно до завдань нашої наукової роботи впливає ряд висновків.

По-перше, селянська реформа 1861-го року стала поштовхом до розвитку товарно-грошових відносин. Ліквідація феодально-кріпосницької системи та ліберально-демократичні реформи 60-70-х років XIX століття в Російській імперії (в тому числі на південно-східній Слобожанщині) заклали сприятливий фундамент для розвитку приватного підприємництва.

Починаючи від 1888-го року і до початку 1914-го року простежується зацікавленість з боку імперського керівництва до процвітання селянських промислів. В цей період створювалися мережі навчальних закладів де готували викладачів для кустарно-ремісничих закладів. Перлиною описаного періоду можна вважати створення різноманітних виставок, видання журналу «Кустар», створення Всеросійського кустарного банку. Таким чином пропагуючи і заохочуючи місцеве населення займатися селянськими кустарними промислами.

По-друге, починаючи від втілення селянської реформи до 1914-го року, до головних кустарних промислів в ході нашого дослідження належне місце посідає ткацтво, гончарство та ковальство.

Ключовою особливістю розвитку ковальської справи на теренах південно-східної Слобожанщини була обов'язкова побудова ковальського цеху, який мав статус спеціального виробничого об'єкту.

Після реформування сфери приватного підприємництва, ткацьке виробництво Харківської губернії пережило дві суперечливі тенденції в процесі розвитку: з одного боку, вона за своєю природою активно трансформувалась у товар, з іншого боку, посилилася конкуренція з текстильною промисловістю, а її кількість пішла на спад. У галузі домашнього виробництва, прядильно-ткацький промисел у слобожанському регіоні діяв в другій половині XIX століття та існував на початку XX ст. ним працювало до 25 % сільського населення Харківської губернії.

Найбільша кількість кустарів-гончарів була зосереджена у Валківському, Ізюмському та Старобільському повітах, а їхньою найбільшою концентрацією слід відзначити Валківський повіт (чверть від усіх кустарів-гончарів регіону). Прибутковий стан гончарських господарств визначався двома провідними причинами: продуктивністю селянського господарства та прибутковістю гончарного виробництва.

По-третє, післявоєнне становище кустарного виробництва негативно віддзеркалились на розвитку кустарного виробництва. Запровадження на теренах південно-східної Слобожанщини комуністичної доктрини, було одним з каталізаторів руйнування ринкових відносин, яка вимагала повної ліквідації приватної власності на землю та дрібнотоварного виробництва. Політика військового комунізму призвела до націоналізації кустарного виробництва, окрім домашніх промислів. Була накладена заборона торгівельної діяльності (підприємництва), обмеження грошового капіталовкладення, створення карткової системи – чинники, що закладали фундаментальну основу для розпаду промислового виробництва.

По-четверте, НЕП сприяв юридичному оформленню ремісничої промисловості. Це було чітко відображено у декреті «Про кустарну і дрібну промисловість» від 7 липня 1921 року. Відповідно до цієї постанови на території південно-східної Слобожанщини був дозволений розвиток кустарних підприємств. У свою чергу, це дозволило на власний розсуд розпоряджатися готовою продукцією, приймати на підприємства найманих працівників і т.д. Одним з наслідків НЕПУ у кустарному виробництві став процес значного збільшення кількості кустарів.

По-п'яте, серед причин занепаду приватного виробництва після скасування НЕПУ було здійснення курсу на колективізацію та індустріалізацію, кооперативний сектор кустарного виробництва став своєрідним додатком радянської системи управління. Кустарні кооперативні об'єднання фактично були націоналізовані, таким чином були втрачені елементи приватного підприємництва.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Багалій Д. І. Історія Слобідської України. Харків: Основа, 1991. 256 с.
2. Васильів В. Енциклопедія українознавства. Загальна частина – Перевидання в Україні. К.: 1995. 1230 с.
3. Гладкий С. О. Правовий статус промислових кооперативів за законодавством УСРР 1920-х років. Часопис Київського університету права. 2010. Вип. 2. С. 14–17.
4. Ежегодник народного труда. Под. ред. В.В. Черняева. М.: Тип. И.Д. Сытина, 1898. 461 с.
5. Євсюкова О.Г. Кустарно-реміснича промисловість міста Харкова у роки НЕПУ: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Харків, 2019. 198 с.
6. Історія України: Хрестоматія. Упоряд. В.М. Литвин. Київ: Наук. думка, 2013. 1056 с.
7. Кантемирова Р. М. Кустарні промисли як складова сільського буття у пореформену добу. *Гуржіївські історичні читання*. 2011. Вип. 4. С. 163-164.
8. Кантемирова Р.М. Сільські кустарні промисли в період нової економічної політики. *Український селянин*. 2010. Вип. 12. С. 256-257.
9. Кульчицький С. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919-1928). Київ: Основа, 1996. 396 с.
10. Лапченко А. С. Селянські промисли Харківщини в 1920-х рр. *Серія «Історичні науки»*, 2015. С. 117-121.
11. Малишев О. В. Місце кустарних промислів у процесі індустріалізації Харківської губернії наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. *Історичний архів*. 2008. Вип. 2. С. 50–56.
12. Малишев О.В. Розвиток кустарної промисловості в Харківській губернії у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.: автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Харків, 2005. 18 с.

13. Маслов М. П. Динаміка розвитку та соціально-економічна організація кустарного ковальства в Україні в другій половині XIX – першій третині XX ст. *Серія: Історія та географія*. Харків, 2010. Вип. 38. С. 45-52.
14. Маслов М. П. Кустарна металообробка як важлива складова соціально-економічного розвитку України у другій половині XIX – першій третині XX століття. *Вісник ХНУ імені В.Н. Каразіна*, 2011. № 939. С. 33-38.
15. Маслов М. П. Підтримка розвитку дрібної промисловості як важливий пріоритет державної соціально-економічної політики в Російській імперії та СРСР (друга половина XIX – перша третина XX ст. *Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. Історія та географія*. Харків. 2012. С.85-91.
16. Маслов М. П. Світові та вітчизняні народногосподарські виставки першої третини XX століття як показник позитивних змін у розвитку української кустарної промисловості. *Серія «Історія та географія»*. Харків. 2012. Вип. 44. С. 55-63.
17. Маслов М. П. Участь українських кустарів у вітчизняних й світових народногосподарських виставках XIX сторіччя. *Серія «Історія та географія»*. Харків. 2012. Вип. 43. С. 27-36.
18. Махоніна О. Г. Кооперативний сектор кустарно-ремісничої промисловості Харкова у період непу (1921–1928 рр.). *Каразінські читання (історичні науки): тези доповідей 66-ї Міжнародної наукової конференції (м. Харків, 26 квітня 2013 р.)*. Харків: Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, 2013. С. 243–245.
19. Наумова Г.Р. Мелкая промышленность и развитие капитализма в России на рубеже XIX-XX века. *Преподавание истории в школе*. 1990. № 6. С.14-21.
20. Нізова Л. Інтеграція дрібного виробника-власника в радянську систему (до постановки питання). *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*. 2005. Вип. 15. С. 282-302.

21. Нізова Л. Знищення кустарно-ремісничої промисловості в Україні. *Проблеми історії України. Факти, судження, пошуки*. Міжвідомчий збірник наукових праць, випуск 7 К.: Інститут історії України НАН, 2003. С. 87 – 93.
22. Нізова Л. Повсякденне життя кустаря в період його перетворення: малоземельний селянин - кустар, ремісник - промисловик - кооператор (друга половина XIX - перша чверть XX ст.). *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*. 2007. С. 278-306.
23. Ніколенко Ю.В. Політика уряду Російської імперії по відношенню до селянських промислів у 70-90 роках XIX ст. *Сумська старовина. № XXVI – XXVII. 2009*. С.102-105.
24. Нестеренко О. О. Розвиток промисловості на Україні. Київ: Академія наук Української РСР, 1959. 496 с.
25. Олянич В. В. Приватне та кооперативне підприємництво селянських господарств в Україні (1921–1929 рр.): історичний аспект: монографія. В. Олянич. Харків, 2012. 304 с.
26. Олянич В.В. Розвиток кустарно-ремісничої та кооперативної промисловості на Лівобережній Україні у 20-х рр. XX ст. *Український селянин*. 2010. Вип. 10. С. 30-34.
27. Подрез Ю. В. Ринкова трансформація малого промислового підприємництва в українських етнічних анклавах Росії у кінці XIX – на початку XX ст. *Науковий вісник Дипломатичної академії України*. 2017. Вип. 24(1). С. 114–119.
28. Подрез Ю. В. Розвиток гончарних промислів на території Східної Слобожанщини та участь у них українського етнічного населення (друга половина XIX – початок XX століття). *Сумська старовина. № XLI–XLII*. С. 89-96.
29. Подрез Ю. В. Участь українського етнічного населення у розвитку кустарних ковальських промислів на території Східної Слобожанщини

- (друга половина XIX – початок XX ст.). Науковий вісник: Гілея. 2013. №78. С. 17–20.
30. Пошивайло О.М. Етнографія українського гончарства: Лівобережна Україна. О.М. Пошивайло. Київ: Наукова думка, 2001. 426 с.
31. Собрание узаконений и распоряжений Рабоче-крестьянского правительства СССР за 1925 г. Бюллетень №16. Стаття 15.
32. Сумщина в іменах: Альбом ілюстрацій до енциклопедичного довідника. Упоряд. В. Ю. Панасюк, В. С. Соколов, В. К. Шейко. Суми: Фолігрант, 2003. 184 с.
33. Танцюра В. І. Історія Слобідської України. В. І. Танцюра, О. О. Пересада. Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2013. 366 с.
34. Тарновський К.Н. Мелкая промышленность России в конце XIX - начале XX в. М.: Наука, 1995. 373 с.
35. Тарасенко Л.Б. Селянські промисли як одне з джерел стороннього заробітку селянства Донбасу в 20-ті рр. XX ст. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*, 2017. Вип. 47. Запоріжжя. С.108-111.
36. Трубчанінов М. А. Кустарна металообробка в Російській імперії у другій половині XIX – на початку XX сторіччя. *Серія «Історія та географія»*. 2012. Вип. 46. С. 63-68.
37. Шапиро Д. Кустарная промышленность и народное хозяйство СССР. Д. Шапиро. М.-Л.: ГИЗ, 1928. 168 с.
38. Шеліхова В. В. Торгівельна діяльність селян у другій половині XIX ст. *Сіверицина в історії України*: Глухів, 2013. Вип. 6. С. 349-352.
39. Экономическая жизнь СССР. Хроника событий и фактов 1917 – 1959. Москва: Советская энциклопедия, 1961. 780 с.
40. Яременко М. Ф. Сумщина пореформена (1861–1916 р.): монографія. Суми: Університетська книга, 2002. С. 123–207.

ДОДАТКИ
ДОДАТОК А

**Кількість населення в різних видах промислової діяльності в повітах
Харківської губернії станом на 1913 рік**

Повіти	Кількість робітників, занятъ			
	У фабрично- заводській промисловості	В кустарній промисловості	Ремісники в містах	Всього
	В абсолютних числах			
1	2	3	4	5
Сумський	9827	2904	4868	17599
Лебединський	3070	3940	1669	8679
Охтирський	6217	2988	1393	10598
Харківська губернія	61466	34389	55370	151225

Повіти	Кількість робітників, занятъ			
	У фабрично- заводській промисловості	В кустарній промисловості	Ремісники в містах	Всього
	В %			
1	6	7	8	9
Сумський	55,8	16,5	27,7	100
Лебединський	35,4	45,4	19,2	100
Охтирський	58,7	28,2	13,1	100
Харківська губернія	40,7	22,7	36,6	100

ДОДАТОК В

Кількість чоловіків, жінок та дітей, зайнятих у кустарному виробництві в повітах Харківської губернії станом на 1913 рік

Повіти	В абсолютних числах			
	Чоловіків	Жінок	Дітей	Всього
1	2	3	4	5
Охтирський	1798	1145	45	2988
Лебединський	2209	1488	243	3940
Сумський	2538	329	37	2904
По Харківській губернії	22915	9826	1548	34389

Повіти	У %			
	Чоловіків	Жінок	Дітей	Всього
1	6	7	8	9
Охтирський	60	38	2	100
Лебединський	56	38	6	100
Сумський	87	11	2	100
По Харківській губернії	67	29	4	100